

BALIKESİR İLİNE BAĞLI HAVRAN VE BURHANIYE İLÇELERİNDE TESPİT EDİLEN KAYA ANITLARI

ROCK CUT MONUMENTS IN HAVRAN AND BURHANIYE DISTRICTS IN BALIKESİR PROVINCE

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Eylül 2016
Hakem Değerlendirmesi: 5 Ocak 2017
Kabul: 23 Mayıs 2019
DOI Numarası: 10.22520/tubaar.2019.24.007

Article Info

Received: September 28, 2016
Peer Review: January 5, 2017
Accepted: May 23, 2019
DOI Number: 10.22520/tubaar.2019.24.007

Aslı SAKA *

Anahtar Kelimeler: Kaya Kült Alanı, Edremit Körfezi, Basamaklı Kaya Kült Alanı, Matar, Havran, Burhaniye.

Keywords: Rock Cut Monuments, Edremit Gulf, Step Monuments, Matar, Havran, Burhaniye.

ÖZET

Türkiye'nin kuzeybatısında yer alan Balıkesir il sınırları içerisinde kalan Edremit, Havran, Burhaniye ve Gömeç ilçelerinde 2013-2015 yılları arasında yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda değinilen dört ilçe arasında özellikle Havran ve Burhaniye ilçe sınırlarının doğusunda kaya kült alanlarının varlığı tespit edilmiştir. Kaya kült alanları iki ana grup altında değerlendirilebilir. İlk grup, kalabalık kitlelerin tapınmalarına olanak sağlayacak koşulda düzenlenen kompleks yapılardır. Değinilen yapılar havuz, niş, basamak, libasyon ya da ateş çukurları gibi kaya tapınımına atfedilen birçok farklı tapınım unsurunu bir arada barındırır. Kompleks yapılar özellikle yerleşim yerlerine ve su kaynaklarına yakınlıklarıyla dikkat çekmektedir. İkinci grup ise, yerleşim yerlerinin ve su kaynaklarının uzağında kalan coğrafi alanlarda tespit edilmiştir. İkinci grup kaya kült alanları basamaklardan ve basamakların sonunda platform ve idolden (?) oluşmaktadır. Özellikle Edremit Ovası'na doğudan ve güneydoğudan ulaşım rotaları üzerine yerleştirilen basamaklı ve platformlu kaya kült alanları geniş kitlelerin tapınımına olanak sağlayacak büyüklükte anıtlar değildir. Yapılış amaçları dini ritüellerin yerine getirilmesinden çok hakimiyet sınırının belirlenmesi olmalıdır.

* Dr., Karşıyaka Evrensel Değerler Çocuk Müzesi ve Eğitim Kampüsü, Müze Koordinatörü, İzmir-Türkiye.
E-mail: aslis@karsiyakacocukmuzesi.com, aslsaka@hotmail.com

ABSTRACT

Balıkesir Province is located on the northwestern side of Turkey. The survey project was hold in four districts, Edremit, Havran, Burhaniye and Gömeç, on the borders of the province. Survey project is determined that there are important rock-cut monuments especially in the eastern borders of Havran and Burhaniye districts. Rock-cut monuments can be evaluated within two different groups. First one is complex monuments. They are located near settlement area and water sources. They supply adequate space for mass populations. Implementations like shafts, basins, niches and steps can be seen together in these complex rock cut monuments. Second group located far from the ancient settlements and water sources. They have not enough space to worship of mass groups. Located on the eastern and southern borders of Edremit Plain. They are arranged with steps and platforms. Platforms have idol (?) like bolsters. The purpose of these kind of monuments must have been indicating the hegemony areas of the plain rather than worship.

BALIKESİR İLİNE BAĞLI HAVRAN VE BURHANIYE İLÇELERİNDE TESPİT EDİLEN KAYA ANITLARI

Resim 1: Edremit Körfezi Genel Haritası ve Kaya Kült Alanları Lokasyonu / *General Map of Edremit Gulf and Detail Locations of Rock-Cut Monuments.*

Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Balıkesir ili, yüz ölçümü büyüklüğü bakımından yaklaşık 14.299 km² ile ülkenin 13. sırasında yer alır. İl, kuzeyde Marmara Denizi, güneyde İzmir ve Manisa illeri, batıda Ege Denizi, doğuda ise Bursa ve Kütahya illeri ile komşudur. İlin genelinde Akdeniz iklimi hâkim iken, kuzey kesiminde Karadeniz iklimi etkisini göstermektedir. İklimsel çeşitlilik il sınırları içerisinde yetişen tarım ürünlerinin çeşitliliğini de etkilemektedir. İlin genel geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. İl sınırları içerisinde alüvyon bakımından zengin dört ova yer alır, bu ovalar sırasıyla Gönen, Balıkesir, Susurluk ve Edremit ovalarıdır.

Makalemizin konusunu oluşturan araştırma alanı Edremit Ovası içerisinde yer alır. Ovanın batısı Edremit Körfezi, doğu ve güneydoğusu Madra ve kısmen Kaz Dağları ile sınırlıdır. Çalışma alanının sınırları ile ilgili daha detaylı bir bölgesel tanımlama yapmak gerekirse makalenin konusunu oluşturan alan, kuzeyde Kaz Dağları (İda Dağı), kuzeydoğuda Gürgen Dağı, doğuda Eybek ve Atkayası Dağları ve Havran ilçesi ile çevrilidir. Burhaniye ilçesi ve Madra Dağları çalışma alanının güneydoğu sınırını oluşturur. En güneyde ise Gömeç ilçesi alanın güney sınırını belirler. Batısında ise Edremit Körfezi yer almaktadır¹. Ova doğal bir grabendir². Bahsi geçen doğal grabenin şekillenme

süreci Holosen Dönem ile başlar ve Postglasial Dönem ile son bulur³. Edremit Ovasını besleyen üç ana su kaynağı bulunmaktadır. Bunlar, kuzeyden güneye doğru sırasıyla Zeytinli Çayı, Havran Çayı ve Karınca Çayı'dır. Değinilen bu üç ana su kaynağının dışında özellikle Kaz Dağı'ndan Edremit Körfezi'nin kuzeyine akan irili ufaklı pek çok küçük kaynak daha bulunur. Kaz Dağı'ndan körfezin kuzeyine akan irili ufaklı su kaynakları körfezin kuzeyinde pek çok dağ eteği düzlüğü oluşturur⁴. Fakat yukarıda da değinildiği gibi ana su kaynakları Zeytinli, Havran ve Karınca çaylarıdır (Res. 1).

Antik dönemde ova Thebe Ovası olarak bilinmekteydi (Strabon: XIII, 1.49). Antik kaynaklara göre Thebe Ovası olarak adlandırılan alan Mysia ve Troas bölgelerinin arasında, sınırda yer almaktadır. Coğrafi bölge ile ilgili fiziki ve tarihi bakımdan en temel bilgiler Homeros, Strabon, Herodotos ve Plinius gibi antik yazarlardan elde edilmektedir. Homeros'un Thebe ve yakın çevresi ile ilgili verdiği bilgilerden yola çıkarak, Tunç Çağı'nda bölgenin hem politik hem de coğrafi özellikleri ile ilgili fikir edinme imkânı elde edilmektedir (Homeros: I, 37-39; II, 691; XX, 187-194).

¹ Koçman 2007: 86-87.

² Yalıtırak 2006: 94.

³ Bilgin 1969: 252.

⁴ Mutluer 1990: 8.

Son yıllarda, bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, çalışma alanının en erken yerleşim safhasının Neolitik Çağ ile başladığını göstermektedir⁵. Çalışma alanı içerisinde, değinilen erken dönem bulguları İnkayası ya da İnönü Mağaraları olarak adlandırılan bölgeden elde edilmektedir. İnkayası ya da İnönü olarak adlandırılan bölge, Edremit Ovası'nın doğusunda bulunan Havran ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, değinilen alan ve civarında Neolitik Çağı takip eden Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı ile ilintili yerleşim yerlerinin sayılarında istikrarlı bir artış olduğu gözlemlenmiştir⁶. Ovada tespit edilen yerleşim yerlerinin sayılarında gözlemlenen istikrarlı artışın Klasik Dönem'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda çalışma alanı içerisinde kalan bölgelerde Klasik Dönem'de yerleşim yerlerinde bir boşluk olduğu, sayılarının azaldığı tespit edilmiştir⁷. Klasik Dönem içerisinde bölgenin kentleşme sürecinin sekteye uğraması Anadolu'nun diğer bölgelerinde de karşılaşılan tarihi süreçlerden ayrı değerlendirilmemelidir. Değinilen dönemde Persler'in Anadolu'da kurdukları etkin hâkimiyet, yerleşim yerlerini olumsuz etkilemiş ve coğrafyalar üzerindeki kentleşme süreçlerini sekteye uğratmıştır. Kent ve kırsal kontrol altına almak isteyen Persler ele geçirdikleri bölgelerde yandaş tyranlar ile beraber oluşturdukları garnizonlara yerli halkı yönlendirerek bölgenin demografik yapısını değiştirmiş ve uzun zaman önce oluşturulan yerleşim yerlerinin etkinliğini kaybetmelerine neden olmuşlardır⁸. Dolayısıyla Edremit Körfezi'nin de Pers istilasından olumsuz yönde etkilendiğini söylemek mümkündür. Klasik Dönem boyunca etkin ve zengin yerleşim yerlerinin sayıları yerli halkın muhtemelen bölgede oluşturulan garnizonlara taşınmasından dolayı azalmıştır.

Gerçekleştirilen yüzey araştırması sonuçları Hellenistik Dönem ile beraber yerleşim yeri sayılarının arttığını ve Hellenistik Dönem sonunda yerleşim alanlarının sayısında keskin bir azalma yaşandığını göstermektedir⁹. Hellenistik Dönem'in getirdiği refah ile yeniden canlanan Edremit Ovası, Hellenistik Dönem'in sonuna doğru Mithridates savaşlarından olumsuz etkilenmiş ve bu sebepten dolayı tarihsel sürecin getirdiği olumsuzluklar neticesinde yerleşim yerlerinin sayılarında azalma yaşanmış olmalıdır¹⁰.

Makalenin konusunu oluşturan coğrafi alan Balkanlar'dan Anadolu'nun içlerine kadar uzanan bir geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır¹¹. Tarihsel süreç içerisinde bölgenin, stratejik konumundan dolayı, olumlu ya da olumsuz yönde etkilendiği gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve sistematik kazılar ile ortaya konmaktadır. Bölgenin Balkanlar ile Anadolu'yu birbirine bağlayan rota üzerinde yer alması yerleşim yerlerinde gözlemlenen değişikliklerin yanı sıra inanç ve ayinler bakımından da yeni gelenlerden etkilendiğini düşündürmektedir. Özellikle Homeros gibi şairlerin epik destanlarından elde edilen bilgilerden yola çıkarak bölgenin Tunç Çağı'nda göç dalgalarından etkilendiği anlaşılmaktadır (Homeros: II, 815-816, 861-864; III, 181-190, 398-401; X, 462-431; XVIII, 288-292; XXIV, 543-547).

Homeros'un dışında Herodotos ve Strabon gibi antik yazarlar da Balkanlardan gelen göç dalgaları ile ilgili bilgiler sağlamaktadır (Strabon: XII, 4-6; Herodotos: VII, 73). Bölgenin Balkanlardan gelen göç dalgası ile ilintisi antik yazarlarca soyut olarak desteklenmektedir. Soyut bilgilendirmenin yanı sıra son zamanlarda çalışma alanı içerisinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucu elde edilen "Barbar Malı" seramik mal gruplarının varlığı, antik yazarların verdikleri bilgileri onaylayacak niteliktedir¹². Edremit Ovası'nda Kadıköy mahallesinde yer alan Mandıra Tepe üzerinde tespit edilen seramik buluntular MÖ 2. binyıla tarihlendirilen ve "Barbar Malı" olarak adlandırılan seramik mal grupları arasında yer almaktadır¹³. Değinilen seramik mal grubu Balkan Kökenli göçmenlerin bölgede konakladığına işaret etmektedir¹⁴. MÖ 2. binde bölgenin Balkanlardan gelen göçlerden etkilendiğini gösteren tek somut veri seramik örnekler değildir. Edremit Ovası'nda Trakya ve Balkanlar'da da benzerlerine rastlanan kaya kült alanları yer almaktadır.

Kaya kült alanlarını eldeki somut verilerle Balkanlar'dan göçle gelen etnik gruplar ile bağdaştırmak her ne kadar zor olsa da Edremit Ovası'nda tespit edilen kaya kült alanları ile Trakya ve Balkanlar'da tespit edilenler kullanım amaçları ve üslupsal benzerlikleri bakımından karşılaştırılabilir. Edremit Ovası'nda tespit edilen kaya kült alanları, özellikle bölgede Havran ve Burhaniye ilçe sınırı içerisinde yoğunlaşmaktadır.

Edremit Ovası'nın doğusunda yer alan Havran ilçesi, doğuda İvrindi ile sınırlanırken, batısında Edremit ilçesi yer alır, güney sınırını ise Burhaniye ilçesi belirler

⁵ Kökten 1949: 811-829; Özdoğan 1988: 581; Saka 2016: 228-235.

⁶ Saka 2016: 316-327.

⁷ Saka 2016: 316-327.

⁸ Briant 2002:561-563; Berlin 2002: 140-146; Körpe 2010: 130-189.

⁹ Saka 2016: 316-327.

¹⁰ Mela: I, 18; Clarke 1888: 291-319; Polat 2009: 117; Saka 2016: 320.

¹¹ Akurgal 1956: 43-51.

¹² Akurgal 1956: 43-51; Blegen 1958: 178; French/Rutter 1977:111-112; Saka 2016: 116.

¹³ Hüryılmaz 1990: 222-246; Koppenhöfer 1997: 334-337; Saka 2016: 112-118.

¹⁴ Akurgal 1956: 43-51; Blegen 1958: 178; French/Rutter 1977:111-112.

(Res. 1). İlçe sınırları içerisinde yer alan en yüksek dağ 1295m ile Eybek Dağı'dır. Eybek Dağı'nı 1100m ile Şap Dağı takip etmektedir. Edremit Ovası'nın ana su kaynaklarından biri olan Havran Çayı, Şap Dağı'ndan doğar ve Burhaniye kıyısından Edremit Körfezi'ne dökülür.

Havran ilçesi Edremit Körfezi'nin en erken ve en zengin yerleşim yerlerinin tespit edildiği ilçelerin başında gelmektedir. İlçe sınırları içerisinde arkeolojik yerleşim yerlerinin dışında önemli kaya kült alanları da tespit edilmiştir. Havran ilçe sınırları içerisinde kalan önemli kaya kült alanlarının başında Havran'ın 12 km. güneydoğusunda bulunan, Madra Dağı (Pindaros Dağı) üzerinde yer alan bir dağ köyü olan Karalar Köyü gelmektedir.

Karalar Köyü'nün 3.5 km. kuzeybatısında tespit edilen kaya kült alanı bölgenin yerlileri tarafından Merdivenli Kayalar olarak anılmaktadır (Res. 2). Açık hava tapınım alanı üç ana su kaynağına sahiptir. Ana su kaynaklarından ilki büyük kaya kütesinin güneybatısında yer alır ve Koca Ömerli Çayı olarak adlandırılır. Bir diğeri, kaya kült alanının kuzeyinde yer alır ve Salaman Çayı olarak adlandırılır. Tespit edilen üçüncü su kaynağı ise kaya kült alanının batısında yer alır ve Hortaç Dere olarak bilinir. Yekpare kaya kütesi bahsi geçen bu üç su kaynağının ortasında yer almaktadır. Kaya tapınım alanı yekpare kaya kütesinin düzleştirilmiş platformu üzerinde yer almaktadır. Deniz seviyesinde 480m yukarıda bulunan kaya kült alanının düzleştirilmiş platformu yerden 7m yüksekliktedir.

Değinilen ana platforma yaklaşık 12 basamaklı bir merdiven ile çıkılır. Merdivenin alt basamakları muhtemelen kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiştir. Dolayısıyla, kaya kült alanının ilk yapım evresinde kaç basamaklı olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Günümüze kadar sağlam biçimde ulaşmayı başaran

Resim 2: Karalar Köyü, Merdivenli Kayalar Kaya Kült Anıtı / Rock-Cut Monument of Merdivenli Kayalar Near Karalar Village (Aslı Saka)

her bir basamak 50 cm genişliğindedir. Yukarıda da değinildiği gibi, kaya kült alanının basamaklar ile çıkılan üst kısmında 10x10m boyutlarında, kare formu bir platform bulunmaktadır. Platform kuzey-güney eksenli şekillendirilmiştir. Düzleştirilmiş platformun güney-güneybatı bölümünde yaklaşık 2.50x2.50m ölçülerinde kare formu, oda düzenlemesi olduğu düşünülen bir alan tespit edilmiştir. Oda düzenlemesinin güneyinde 1m yüksekliğe sahip olan bir duvar yer almaktadır (Res. 3). Duvar, ana kaya kütesi şekillendirilerek ortaya çıkarılmıştır. Güneyde tespit edilen ve korunan uzunluğu neredeyse 1m'yi bulan duvar, doğuda yine ana kaya kütesinin şekillendirilmesi ile oluşan ikinci bir düzenleme ile kesişmektedir. Doğudaki duvar benzeri düzenleme üzerinde tespit edilen 8x8 cm ölçülerindeki beş delik, 2.50x2.50m ölçülere sahip olan alanın ahşap bir duvar ile, doğuda yer alan diğer oda düzenlemesinden ayrıldığını düşündürür. Dikme delikleri, alanın ilk kullanım evresinde ahşap çatı ve duvarlar ile kapatılmış olduğuna işaret eder.

Oda düzenlemesinin kuzeyinde 80 cm yüksekliğe, 50 cm genişliğe sahip olan bir idol yer almaktadır (Res. 3). İdol yarım daire formudur. Ana idolün her iki yanında yine yarım daire formu destekler yer almaktadır. İdolün yüzeyi düzdür, kazıma ya da kabartma biçiminde bir bezemeye sahip değildir. Oda düzenlemesinin kuzey sınırını oluşturan idolün doğusu, odaya girişin sağlandığı eşik olmalıdır.

Resim 3: Merdivenli Kayalar Ana Dini Seremoni Alanı ve Kuyu / Merdivenli Kayalar Main Ritual Area and Shaft (Aslı Saka)

Eşik üzerinde tespit edilen kenet delikleri muhtemelen kült alanının ilk kullanım evresinde ahşap bir kapıya ya da paravana sahip olduğuna işaret etmektedir. Yan yana iki odadan oluşan bir düzenlemeye sahip olan kült alanı bu yönüyle Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyulu kült alanları düzenlemelerini andırır¹⁵. Benzerlerinde de törenin gerçekleştiği bir ana alan ve o alana açılan yan mekânlar yer almaktadır. Yan mekânlar tören

¹⁵ Tüfekçi Sivas 1999: 84, 94, 111-112.

hazırlıklarının yapıldığı odalar olabileceği gibi Roma Dönemi'nde Kybele'nin eşlikçisi için düzenlenen ayrı bir oda olma ihtimalini de akla getirmektedir¹⁶.

Platformun kuzeyinde dairesel formda, korunan derinliği 2.20m ve çapı 1.10m olan bir kuyu bulunmaktadır. Merdivenli kayalar üzerinde tespit edilen kuyunun benzerlerinin Phryg Vadisi'nde de bulunduğu gözlenmektedir¹⁷. Fakat Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyular ile Edremit Körfezi kaya kült alanlarında tespit edilen kuyular birtakım farklılıklar sergilemektedir. Bu farklılıkların başında kuyuların derinlikleri ve şekilleri gelmektedir. Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyular ile Edremit Körfezi'nde bulunan kaya kült alanlarındaki kuyuların derinlikleri karşılaştırıldığında daha sığ olduğu gözlemlenmiştir¹⁸. Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyular form bakımında kare ve dikdörtgen iken Merdivenli Kayalar kaya kült alanında bulunan kuyu dairesel formdadır. Form yönünden kuyunun en yakın benzerine Düver'de tespit edilen kaya tapınım alanında rastlanmıştır¹⁹. Düver'de tespit edilen kaya kült alanının da eşikler ve duvarlarla birbirinden ayrılan iki odaya sahip olduğu ve odalardan birinde bir kuyunun yer aldığı görülmektedir²⁰.

Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyuların bir diğer farkı da platformun yer aldığı ana kaya kütesinin yan yüzlerinden herhangi birine oyulmuş olan niş ile aynı aks üzerinde yer almasıdır²¹. Merdivenli Kayalar kaya kült alanında, yekpare kaya kütesinin her bir yan yüzü incelenmiş fakat bir nişe rastlanmamıştır. Dolayısıyla kuyu ile aynı aks üzerinde yer alan nişin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Merdivenli Kayalar kaya kült alanının ana tapınım platformundan başka, açık hava tapınım alanının yakınında üç farklı açık hava tapınım alanı daha yer almaktadır (Res. 4). İlki Merdivenli Kayalar kaya kült alanının yaklaşık 100m kuzeyinde, platformun bulunduğu ana kayanın taban seviyesinde yer alır. İkincil derecede öneme sahip olduğu düşünülen açık hava tapınım alanı, dikdörtgen şeklinde, kayaya oyulmuş oda formunda, 240x60 cm boyutlarındadır. Basamağın derinliği 20 cm'dir ve kuzeybatı güneydoğu akslıdır. Kaya kült alanının üç tarafı kapalıdır sadece batıya bakan yüzü açıktır. Kayaya oyularak ortaya çıkarılan yan duvarlar, güney kuzey eksenindedir. Tapınım alanının en yüksek duvarı doğu duvarıdır. Tapınım alanının en yüksek duvarı olan doğu duvarı ve kademeli olarak batıya

Resim 4: Merdivenli Kayalar İkinci Kaya Kült Alanı / Merdivenli Kayalar Second Ritual Area (Aslı Saka)

doğru alçalan kuzey ve güney duvarların üzerinde dikme deliklerinin yer aldığı gözlemlenmektedir. Yaklaşık 10 cm çapa sahip olan bu delikler 6-5 cm arasında değişen derinliğe sahiptir. Dolayısıyla alanın üstünün ilk kullanım evresinde Phryg Vadisi'nde tespit edilen benzerleri gibi ahşap ile kapalı olduğu düşünülmektedir²². Doğu duvarın batı yüzünde, alçak kazıma ile yapılan niş içerisinde herhangi bir figür yer almaz. Kuzey duvar üzerinde, ilki 40 cm genişliğe, 30 cm yüksekliğe ve 15 derinliğe, diğeri 60 cm genişliğe ve 50 cm yüksekliğe ve 17 cm derinliğe sahip iki niş yer alır. Kaya kült alanının ortasında, tahtla benzerlik gösteren bir düzenleme bulunur. Taht benzeri düzenlemenin önünde basamaklar yer alır. Summers'a göre, değinilen türde basamaklı kaya anıtlarında basamaklar tırmanmaya yönelik inşa edilmemiştir²³. Antik dönemde, basamakların sonlandığı noktada ana tanrıçaya atfedilen bir heykel konulmuş olmalıdır. Açık hava tapınım alanında gerçekleştirilen ana seremoni, muhtemelen basamakların ön kısmında gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla Summers'ın önerdiği gibi basamaklar tırmanmaktan çok tanrıçanın heykelinin makul bir yüksekliğe konulmasına yardımcı olmaktadır. Tanrıçanın idolünün bir yükselti üzerine konulması muhtemelen onun otoritesinin sergilenmesini kolaylaştırmaktadır.

Merdivenli Kayalar kaya kült alanında tespit edilen basamaklı düzenleme Summers'ın kaya kült alanları ve burada tespit edilen basamaklar ile ilgili fikrini destekler niteliktedir. Merdivenli Kayalar kaya kült alanının yukarıda anlatılan ikincil derece öneme sahip olduğu düşünülen kaya düzenlemesinin en yakın benzeri, Phokaia'da tespit edilmiştir. Phokaia teritoryası içerisinde kalan Değirmenli Tepe, Hellenistik Dönem'de Kybele'nin kutsal mekânlarından biri olarak kullanılmıştır²⁴. Ana Tanrıça adına Hellenistik Dönem'de açık hava tapınım alanlarında gerçekleştirilen dini törenler, tanrıçaya

¹⁶ Tüfekçi Sivas 1999: 111-112.

¹⁷ Özkaya 1997: 89-103; Berndt-Ersöz 1998: 87-112; Tüfekçi Sivas 1999: 84, 94, 113.

¹⁸ Tüfekçi Sivas 1999: 84, 94, 113; Berndt-Ersöz 2006: 39.

¹⁹ Kahya/İkinci 2015: 51-52.

²⁰ Kahya/İkinci 2015: 49-52.

²¹ Tüfekçi Sivas 1999: 84, 94, 113; Berndt-Ersöz 2006: 39.

²² Tüfekçi Sivas 1999: 83; Erdoğan 2003: 32.

²³ Summers 2006: 649.

²⁴ Özyiğit 1995: 426-432, Çiz. 1-4, Res. 1-6; Erdoğan 2003: 98-99, 317; Patacı 2007: 27.

inanışın ya da tanrıça adına düzenlenen kült alanlarının sadece Tunç Çağı ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kaya kült alanlarının Tunç Çağı gibi Demir Çağı'nın başından Roma Dönemi'ne kadar etkin biçimde kullanıldığı düşünülebilir.

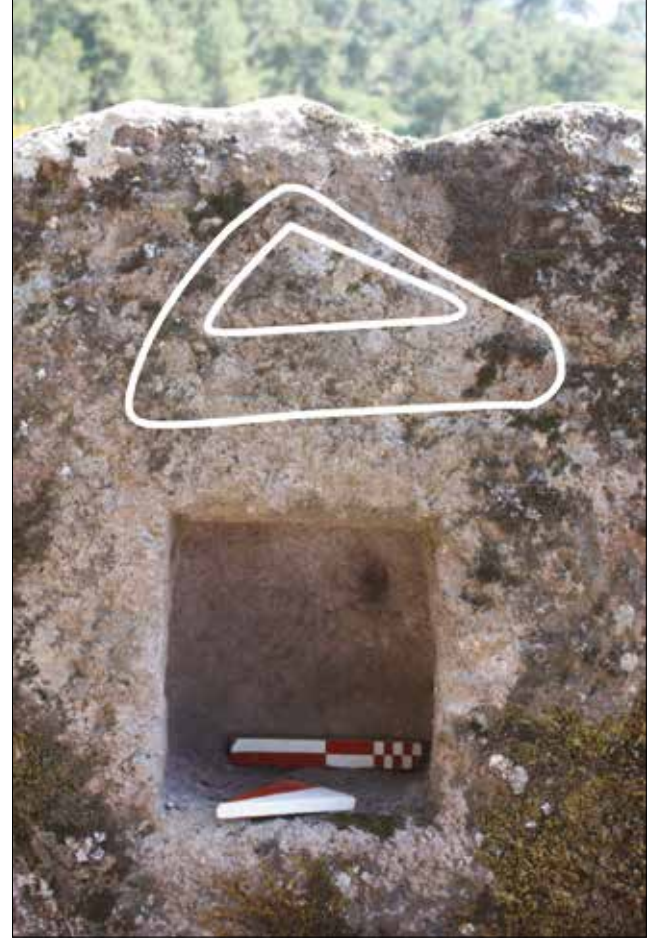
Merdivenli Kayalar kaya kült alanının çevresinde yer alan, ikincil öneme sahip olan kaya anıtlarının bir diğeri ana seremoninin gerçekleştirildiği düşünülen, Merdivenli Kayalar olarak anılan, yekpare kaya bloğunun yaklaşık 200m güneybatısındadır. 2.5x2.5m boyutlarında, düzleştirilmiş platformdan oluşan açık hava kaya tapınım alanlarından biridir. Platformun yüzeyinde çukurlar ve yivler yer almaktadır. Değinilen çukurlar ve yivler muhtemelen tapınım alanında gerçekleştirilen seremonilerde libasyon için kullanılmış olmalıdır.

İkincil öneme sahip olduğu düşünülen bir diğere açık hava tapınım alanı, Merdivenli Kayalar ana tapınım alanının 500m güney batısında bulunmaktadır (Res. 5). İzole bir biçimde düzenlenen ana mekân, kuzey-güney eksenlidir. Düzleştirilmiş platform kare formunda ve 2x2m ölçülerindedir. Kaya kült alanının güneyini sınırlayan yaklaşık 1m yükseklikteki duvar üzerinde, 30x30 cm kare formlu, korunan derinliği 12 cm bir niş yer alır. Nişin hemen üzerinde çeşitkenar üçgene benzeyen, kazıma tekniği ile yapılmış bir çerçeve

Resim 5: Merdivenli Kayalar Üçüncü Kaya Kült Alanı / Third Ritual Area at Merdivenli Kayalar (Aslı Saka)

bulunmaktadır (Res. 6). Olasılıkla nişin üstünde bir alınlık oluşturmak amacıyla yapılmış olması gereken bu bezemenin fonksiyonunu net olarak anlamak pek mümkün değildir. Daha önceki araştırmalar kaya kült anıtları üzerinde yer alan Matar bezemelerinin ve fasad benzeri kazıma motiflerin şehir kapıları, şehirlerin sınır hatları ya da Phrygler'in hâkimiyet alanlarını işaret ettiklerini ortaya koymaktadır²⁵. Karalar Kaya tapınım alanı Edremit Ovası'nın doğu sınırında yer almaktadır. Dolayısıyla alan dini fonksiyonunun yanı sıra sınır imi olarak da kullanılmış olabilir. Merdivenli Kayalar kaya

Resim 6: Merdivenli Kayalar Üzerinde Çeşitkenar Üçgen Bezemesi Olan Niş / Niche at Merdivenli Kayalar with a Scalene Triangle Decoration (Aslı Saka)

kült alanında tespit edilen, üzeri kazıma tekniği ile bir çatıyı anımsatacak üçgen bezemeye sahip olan nişin benzerini Demirli'de görmek mümkündür²⁶. Gordion'da Megaron II'nin duvarlarında tespit edilen grafitiller beşik çatılı, üçgen alınlıklı yapıların Phrygler'in favori mimari planları arasında yer aldığını düşündürmektedir²⁷. Dolayısıyla ana tanrıça için yapılan kaya kült alanlarında üç boyutlu tapınaklarının iki boyutlu yansımaları ile karşılaşmak mümkündür.

Alanın karmaşık yapısı ve sistematik kazı çalışmalarının gerçekleştirilememesinden dolayı Merdivenli Kayalar kaya kült alanının kronolojisi ya da kullanım amacı ile ilgili kesin bilgi vermek pek olası değildir. Özellikle, üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış dekora sahip olan, derin nişler MÖ 800 ve daha sonraki dönemlerde gözlenmektedir²⁸. Merdivenli Kayalar'ın yaklaşık 700m batısında yer alan Hortaç Deresi kenarında kaya üzerinde tespit edilen yazıt, Phryg alfabesi ile yazılmıştır. Yazıtın içeriği her ne kadar bilinemese de Phryg yazıtlarının MÖ

²⁵ Roller 2004: 144.

²⁶ Tüfekçi Sivas 2005: 224/res. 15.

²⁷ Young 1969: 260; Tüfekçi Sivas 1999: 140.

²⁸ Young 1969: 253; Brixhe 2008: 153; Berndt-Ersöz 2006: 134.

800'den sonra kullanıldığı düşünülmektedir²⁹. Daha önce bölgede araştırma yapan ve değinilen yazıt ile karşılaşan araştırmacılar³⁰, yazıt için bir tarih aralığı önermeseler de yukarıda da değinildiği gibi yazıtın MÖ 800'den sonra kullanılmış olması muhtemeldir. Yazıtın yanı sıra derin oyulan nişler ve kuyu ile beraber düzenlenen kaya tapınım alanları da MÖ 8. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir³¹. Basamaklı anıtlar, kayalar üzerine oyulmuş çukurlar ve nişler, açık hava kaya kült alanlarının en erken örnekleri arasındadır. Özellikle kaya üzerine oyulmuş oyuklar, yivler, su kaynaklarına olan yakınlık, Hitit inancısında, Erken Tunç Çağı'nda görülen dini uygulamalar arasındadır³². Açık hava kaya kült alanlarında gerçekleştirilen dini törenler, uygulamalar muhtemelen Hititlerden Urartulara, oradan da Phryg kültürüne geçmiş olmalıdır³³. Dolayısıyla kaya tapınım alanlarında gözlemlenen en erken uygulamalar muhtemelen kayaya oyulan çanak ve kâse formları olmalıdır. Tunç Çağı'nda başlanmış olan uygulamaya Demir Çağı'nda da devam edildiği ve çağın önemli kültürleri arasında yayıldığı düşünülebilir.

Açık hava kaya tapınım alanlarının kökeni Tunç Çağı'na kadar uzansa da Karalar'da tespit edilen Merdivenli Kayalar kaya kült alanı Demir Çağı'nda aktif kullanılan alanlardan biri gibi gözükmektedir. Alanın Demir Çağı içerisinde aktif biçimde kullanıldığını düşündüren en temel etken, kaya kült alanı etrafında gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda Tunç Çağı'na tarihlendirilebilecek seramik malzemeye rastlanmamasıdır. Alanın civarından toplanan beş adet profilli seramik malzemenin tamamı Demir Çağı'na tarihlenebilecek niteliktedir. Dört adet kaide ve bir adet ağız parçasının tamamı kaba malzemedir ve MÖ 4. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir³⁴. Kaya tapınım alanlarından elde edilen yazıt, seramik ve kaya alanlarının düzeni gibi alanın tarihlendirilmesine yardımcı olacak unsurlar, Merdivenli Kayalar kaya kült alanının MÖ 8. yüzyıldan MÖ 1. yüzyıla kadar kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. MÖ 1. yüzyıldan sonra alanın terkedilmiş olduğunu düşündüren en temel etkenlerin başında, gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda MÖ 1. yüzyıldan daha geç bir seramik mal grubuna rastlanmamış olması ve kaya kült alanının yaklaşık 2 km. doğusunda bulunan Maltepe yerleşiminin terkediliş sürecinin de yine MÖ 1. yüzyılda gerçekleşmiş olması gelmektedir³⁵.

Havran ilçe sınırları içerisinde Merdivenli Kayalar gibi başka bir kaya kült alanı daha bulunmaktadır. Ulutaş ya da Sulutaş olarak adlandırılan alan, Havran'ın Çakırdere Köyü sınırları içerisinde kalmaktadır (Res. 7). Kaya kült alanı Çakırdere Köyü merkezinin yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Merdivenli Kayalar ve Ulutaş kaya kült alanı karşılaştırıldığında Ulutaş'ın daha küçük bir tapınım alanı düzenine sahip olduğu anlaşılır.

Resim 7: Çakırdere Köyü Ulutaş Kaya Kült Alanı / Çakırdere Village Ulutaş Rock-Cut Monument (Aslı Saka)

Ulutaş da Merdivenli Kayalar kaya kült alanı gibi, yekpare bir kaya kütleli üzerinde düzenlenmiştir (Res. 8). Ana kaya kütleinin doğusunda yer alan 14 adet basamak ile kütlein üzerine çıkılmaktadır. Basamakların sonunda yer alan platform yekpare kayanın güney yönüne inşa edilmiştir. Bu özellikleri ile kaya kült alanı, basamaklı kaya kült alanı gruplandırmasına dâhil edilebilir.

Basamakların genişliği 60-80 cm arasında değişmektedir. Platform kuzey-güney eksenslidir ve 7m boyu, 1.50m genişliği bulunmaktadır (Res. 9). Platformun kuzeyinde bir arkalık yer almaktadır. Düzleştirilmiş platformun kuzeyinde yer alan yüksekçe arkılığı taht ya da idol olarak adlandırmak mümkün değildir. Tek başına idol olabilmek için oldukça büyüktür, ayrıca yekpare yarım daire formu da yine platformun kuzeyinde yer alan arkalığın idol olarak adlandırılmasını zorlaştırır. Arkalığın her iki yanında korkuluk yer almaz, dolayısıyla üslup bakımından tahta benzetmek mümkün görünmemektedir.

Platforma çıkan 14 basamaktan oluşan merdivenlerin hemen 1.5m kuzeyinde ikinci bir basamak dizisi daha yer alır. Bahsi geçen basamakların genişliği 60 cm'dir ve toplam 10 adettir. Basamakların sonunda platform ya da taht gibi şekillendirilen bir bölüm yer almaz. Dolayısıyla basamaklar Summers'ın değindiği gibi herhangi bir fonksiyona sahip değildir.

Ulutaş kaya kült alanı yukarıda da belirtildiği gibi yekpare kaya kütleli üzerinde düzenlenen kült alanlarından birisidir. Kaya kütleinin doğu yönü basamaklar ve kaya

²⁹ Hortaç Dere kenarında tespit edilen yazıtın çizimi için Judeich 1898: 543; Stauber 1996b: 98; Beksaç 2000: 120.

³⁰ Judeich 1898: 543; Stauber 1996b: 98; Beksaç 2000: 120.

³¹ Akurgal 1961: 110; Haspels 1971: 102-108; Naumann 1983: 56-62; Prayon 1987: 206-207.

³² Barnett 1953: 79; Ussishkin 1975: 85-103.

³³ Neve 1977-1978: 65; Işık 1987: 526.

³⁴ Saka 2016: 220.

³⁵ Saka 2016: 228-235.

Resim 8: Ulutaş Kaya Kült Alanı Basamakları / Steps from Ulutaş Rock-Cut Monument (Ashi Saka)

Resim 9: Ulutaş Kaya Kült Alanı Platform / Platform from Ulutaş Rock-Cut Monument (Ashi Saka)

kült alanlarında sıkça görülen niş düzenlemeleri ile vurgulanmıştır. Doğu yüzde tespit edilen altı adet nişin üçü kare formlu, diğer üçü ise ikizkenar yamuk formludur. Nişlerin içerisinde kazıma ya da kabartma herhangi bir betim yer almaz. İkizkenar yamuk formlu nişlerin en yakın örneklerine Balkanlar'da rastlanmaktadır. Bulgaristan'da yer alan Rodop Dağı'nın doğusunda ikizkenar yamuk şeklinde nişlere sahip olan kaya kült

alanları tespit edilmiştir³⁶. Araştırmacılar, elde her ne kadar somut bir veri olmasa da, ikizkenar yamuk forma sahip olan nişleri bölgede bulunan maden yataklarının ve doğal kaynakların yönünü ve türünü belli etmek için işlenmiş olabileceği şeklinde yorumlamaktadır.³⁷ Fakat kült alanında tespit edilen benzer formlu nişlerin, böyle bir fonksiyona sahip olduğunu eldeki veriler ile söylemek mümkün değildir.

Ulutaş kaya kült alanının yeri oldukça tartışmalıdır. Bunun nedeni, Madra Dağı'nın (Pindaros Dağı) batısında yer alan kaya kült alanının bölgede tespit edilen antik yerleşim yerlerinden hiçbirine yakın olmamasıdır. Ayrıca alan tarım arazilerine uzak bir alandır ve yakınında Merdivenli Kayalar kaya kült alanında olduğu gibi doğal su kaynakları bulunmamaktadır. Dolayısıyla Ulutaş kaya kült alanının yapılış amacı Merdivenli Kayalar kaya kült alanının yapılış amacından farklı olmalıdır. Roller, Matar adına inşa edilen basamaklı kaya kült alanlarının, kültürlerin hâkimiyet sınırlarına, tarım arazilerinin sınırlarına ya da şehirlerin girişlerine inşa edildiğini belirtmektedir³⁸. Bu sebepten dolayı Ulutaş kaya kült alanı daha çok kültürlerin hegemonya alanlarını gösteren sınır işareti ya da önemli bir yol üzerine inşa edilen kaya kült alanlarından biri olabilir.

Sistematiik kazı çalışmaları olmadan kaya kült alanını tarihlendirmek oldukça zordur. Yekpare kaya kütlelerinin doğu yönünde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda beş adet profilli seramik örneği tespit edilmiştir. Değinilen örneklerin tamamı Demir Çağı'na tarihlendirilebilecek mal grupları arasındadır. Bölgede daha önce çalışma gerçekleştiren araştırmacılar, Ulutaş ve civarında Tunç Çağı'na tarihlenen seramik mal gruplarına rastlandığını belirtmektedir³⁹. Fakat 2014 yılında tarafımızca gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Tunç Çağı'na tarihlendirilebilecek seramik mal gruplarına rastlanmamıştır⁴⁰. Tespit edilen seramik malzeme MÖ 6. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arasında değişmektedir, fakat elde edilen seramik mal grupları kaya kült alanının en erken kullanım evresi ile ilgili yeterli veri sağlamamaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi Madra Dağı, Edremit Körfezi ve civarında önemli kaya kült alanlarının tespit edildiği dağ silsilesidir. Havran ilçesi ile beraber bölgede dikkat çeken kaya kült alanları Burhaniye ilçe sınırları içerisinde kalmaktadır. Burhaniye ilçesi, Edremit Körfezi'nin güneyinde yer alır. İlçe yaklaşık 431 km²'lik bir alana sahiptir. Madra Dağı ilçenin güney ve güneydoğu sınırını belirleyen dağ silsilesidir. İlçenin kuzeyinde Edremit,

³⁶ Zlatkova 2008: 202; Ivanova 2008: 187-188.

³⁷ Zlatkova 2008: 202.

³⁸ Roller 2004: 145.

³⁹ Beksaç/Beksaç 2010: 393.

⁴⁰ Saka 2016: 225-228.

doğusunda Havran ve İvrindi, güneyinde Madra Dağı ile beraber Gömeç ve Ayvalık ilçeleri yer almaktadır. Burhaniye sınırları içerisinde kalan tarım arazilerinin kullandığı en verimli akarsular Havran Deresi ve Karınca Çayı'dır, her ikisi de Burhaniye ilçe sınırı içerisinde Edremit Körfezi'ne dökülür. Karınca Çayı, Madra Dağı'ndan doğar ve yaklaşık 31 km. uzunluğundadır⁴¹ (Res. 1).

Çalışmamızın konusunu oluşturan diğer bir kaya kült alanları yukarıda da daha önce belirtildiği gibi Burhaniye ilçe sınırının doğusunda yer alan kaya yükseltiler üzerinde bulunmaktadır. İlçe sınırı içerisinde tespit edilen kaya kült alanlarından en önemlisi Bahadınlar Köyü sınırı içerisinde yer alan kaya kült alanıdır. Alan, Burhaniye ilçe merkezinin 7 km. kuzeybatısındadır (Res. 10). Kaya kült alanı, köy yolunun 5. km'sinde, yolun güneyinde bulunur. Bölgenin yerlileri alanı Dedekaya olarak adlandırmaktadır. Alan, Edremit Körfezi sınırları içerisinde tespit edilen benzerleri arasında en büyük olanı olarak tanımlanabilir. Dedekaya kaya tapınım alanı da tıpkı Karalar'da tespit edilen Merdivenli Kayalar kaya tapınım alanı gibi, kompleks bir yapıdadır. Basamaklı anıtlar, nişler, kuyu, yivler ve çanaklar gibi kaya kült alanlarında görülen farklı uygulamaların tamamını Dedekaya kaya kült alanında birlikte görmek mümkündür. Kuzey güney eksenli düzenlenen kaya kült alanı iki farklı kote sahip büyük, yekpare kaya bloğu üzerinde düzenlenmiştir. Yekpare kaya kütesinin doğusu daha yüksektir. Kaya kült alanının ana tapınım seremonilerinin gerçekleştirildiği bölümü batıda olmalıdır.

Kaya kütesinin daha alçakta kalan batı bölümünün tabanında, korunan derinliği 60 cm olan, 120x80 cm boyutlarında dikdörtgen formlu, khamosorion tipi mezar olarak nitelendirilebilecek bir düzenleme yer almaktadır (Res. 11). Düzenlemenin fonksiyonu her ne kadar net değilse de benzerlerinden⁴² yola çıkılarak mezar olarak nitelendirilebilir. Khamosorion tipi mezarların benzerlerine Phryg Vadisi'nde gerçekleştirilen çalışmalarda da rastlanmaktadır⁴³. Edremit Körfezi'nde de Dedekaya kaya kült alanı dışında Burhaniye Yılanlı Tepe'de rastlamak mümkündür⁴⁴. Dedekaya kaya kült alanında bulunan khamosorion tipi mezar tek bir örnekle temsil edilmektedir dolayısıyla bu durum dikdörtgen düzenlemeyi mezar olarak tanımlamak konusunda soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir.

Yukarıda değinilen yivler, çanaklar yekpare kaya kütesinin doğu kısmında, tepede bulunmaktadır. Çanakların çapları 10-20 cm arasında değişmektedir

Resim 10: Bahadınlar Köyü Dedekaya Kaya Kült Anıtı / Dedekaya Rock-Cut Monument near Bahadınlar Village (Aslı Saka)

Resim 11: Khamosorion Tipi Mezar Dedekaya Kaya Kült Anıtı / Khamosorion Type of Burial at Dedekaya Rock-Cut Monument (Aslı Saka)

ve korunan derinlikleri ise 13-20 cm arasında farklılık göstermektedir. Yivlerin ve çanakların fonksiyonu her ne kadar net olmasa da, libasyon törenlerinde kullanıldığı düşünülebilir.

Belirtildiği gibi, yekpare kaya kütesinin daha alçak olan batı bölümü asıl dini törenlerin gerçekleştiği alan olarak düşünülebilir. Bunun nedeni kaya kütesinin üst kısmında 1.20x1.20m ölçülerinde, kare formlu ve korunan derinliği yaklaşık 2m olan bir kuyunun yer almasıdır (Res. 12). Kuyunun dört kenarında korniş benzeri düzenlemeler tespit edilmiştir. Korniş benzeri çıkıntılar kuyunun ilk kullanım evresinde üzerinin ahşap bir kapak ile kapatılmış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Kuyunun batı kenarında 60x40 cm ölçülerinde bir eşik düzenlemesi görülür. Eşik benzeri düzenleme de yine kuyunun ilk kullanım evrelerinde üzerinin ahşap bir düzen ile kapatılmış olabileceğini akla getirmektedir. Kuyunun en yakın benzerleri Phryg Vadisi'nde Delikli Taş, Maltaş, Bahşayış, Fındık ve Değirmen gibi mevkilerde tespit edilmiştir⁴⁵. Köhnüş ve Kümbet Vadileri içerisinde yer alan kuyuların ortak özelliği kaya kütesinin tepesinde

⁴¹ Efe 2012: 16.

⁴² Sivas/Tüfekçi Sivas 2003: 2-32.

⁴³ Sivas/Tüfekçi Sivas 2003: 2-32.

⁴⁴ Saka 2016: 273.

⁴⁵ Tüfekçi Sivas 1999: 78, 84, 94, 113; Özkaya 1997: 89.

Resim 12: Dedekaya Kaya Kült Alanı Kuyu / Shaft Monument from Dedekaya Rock-Cut Monument (Aslı Saka)

ve kaya kütesinin yan yüzlerinden biri üzerine kazınan niş ile aynı eksende inşa edilmeleridir⁴⁶. Fakat Dedekaya kaya kült anıtında aynı düzenlemeden bahsetmek mümkün değildir. Tıpkı Havran ilçesine bağlı Karalar Köyü'nde tespit edilen Merdivenli Kayalar kaya kült alanı gibi Dedekaya Kaya kült alanı üzerinde de yekpare kaya bloklarının yan yüzlerine kazıma tekniği ile yapılan bir niş düzenlemesine rastlanmaz.

Yukarıda da belirtildiği gibi açık hava kaya tapınım alanlarında birçok farklı dini tören uygulamaları görülmektedir. Bu uygulamaların başlıcaları kayaya kazınan hazneler, sonu bir idol ya da taht düzenlemesi ile biten basamaklar, nişler ve kuyulardır. Kayaya oyulmuş hazneler çoğunlukla libasyon törenleri için ya da ateş yakma törenleri için kullanılır. Nişler tanrıçanın evini ya da onun yansımasını temsil etmektedir. Basamaklar ise taht ya da idol biçimli düzenlemeler ile son bularak tanrıçanın mekanları arasında gösterilmektedir. Bu uygulamalar arasında kuyuların kullanım amacı diğerlerine oranla çok açık değildir. Konu ile ilgili çalışmalar ortaya koyan ilk araştırmacılar Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyuların mezar fonksiyonuna sahip olabileceğini düşünmektedir⁴⁷. Roller, araştırmalarında kuyu düzenlemelerinin saklama fonksiyonuna sahip olabileceğine değinir⁴⁸. Özkaya ise kuyuların fonksiyonunu kurban törenleri ile bağdaştırır⁴⁹. Konu ile ilgili görüş bildiren bir diğer araştırmacı ise Berndt-Ersöz'dür, araştırmacıya göre kuyuların kehanet ve kâhinlik ile ilintileri olmalıdır⁵⁰.

Değinilen araştırma sahası içerisinde, ana kaya kütesinin etrafında, kuyu, çanak ya da yarım daire formulu idollerin yanı sıra basamaklı kaya kültlerinin de düzenlendiği görülmektedir. Yekpare ana kaya kütesinin doğusunda, beş basamaktan oluşan, basamaklı kaya kült alanı

düzenlemesi tespit edilmiştir. Basamakların sonunda taht benzeri bir düzenleme yer alır. Değinilen basamakların genişliği 75 cm derinliği ise 45 cm'dir. Basamakların sonlandırıldığı, taht benzeri platform üzerinde bir çukur yer almaktadır. Çukur Ana Tanrıça'nın ahşaptan heykelinin oturtulması için yapılmış olmalıdır.

Dedekaya kaya kült alanı yukarıda da değinildiği gibi, kompleks bir kült alanıdır. Bu alanın dışında Karınca Çayı'nın güneyinde dini törenlerin gerçekleştirildiği ana kaya kütesinin yaklaşık 300m güneyinde, çayın karşı kıyısında bir mağara yer alır. Mağaranın girişinde, güneyde yarım daire formulu bir niş bulunmaktadır. Niş 100x60 cm ölçülerine sahiptir ve derinliği 40 cm'dir. Nişin hemen önünde büyükçe bir hazne görülür. Hazne, 60x40 cm ölçülerindedir. Haznenin kenarlarında ahşap bir kapağı tutmak için yapıldığı düşünülen çıkıntılar bulunur (Res. 13). Haznenin en alt kısmında 30 cm çapa sahip, dairesel formulu bir tahliye deliği vardır. Düzenlemenin kullanım amacı net olmamak ile beraber arcosoliumlu tekne mezarlarını andırmaktadır.

Resim 13: Arcosolium Tipi Mezar Dedekaya Kaya Kült Alanı/ Arcosolium Type of Burial at Dedekaya Rock-Cut Monument (Aslı Saka)

Benzerlerine Eskişehir merkez ilçede Suluin ve Kuruin kaya mezar alanlarında rastlanmaktadır⁵¹. Bunun dışında Kümbet Vadisi içerisinde Delikli Kaya, Asmacık Tepesi olarak adlandırılan açık hava tapınım alanında da benzer arcosolium tipi kaya mezarlarına rastlamak mümkündür⁵². Değinilen benzerlerinin dışında yine Phryg Vadisi içerisinde Pişmiş Kale'de de Dedekaya kaya kült alanında tespit edilen arcosolium tipi kaya mezarın bir benzerine rastlanır⁵³. Dedekaya ve Trakya'da olduğu gibi Pişmiş Kale'de tespit edilen benzeri de su kaynağına yakınlığı ile dikkat çeker.

⁴⁶ Tüfekçi Sivas 1999: 84, 94, 113; Özkaya 1997: 89.

⁴⁷ Haspels 1971: 100; Naumann 1983: 52-54.

⁴⁸ Roller 2004: 111.

⁴⁹ Özkaya 1997: 95, 97-98.

⁵⁰ Berndt-Ersöz 1998: 96-98.

⁵¹ Sivas-Tüfekçi Sivas 2007: 28, res. 17-21.

⁵² Haspels 1971: 178-179, 212/ Fig. 313, 315, 318, 335.

⁵³ Franchovich 1990: 108-109.

Phryg Vadisi dışında Dedekaya kaya kült alanında tespit edilen mağara içerisindeki yarım daire formlu ve hazneli kült alanının bir diğer benzeri Trakya'da bulunan Kurdjali/Tataoul'dan gelmektedir⁵⁴. Değinilen örnekte de haznenin kenarlarında ahşap bir kapağı oturtmak için yapıldığı düşünülen kenarlıklar, korniş benzeri düzenlemeler dikkat çekmektedir. Dedekaya kaya kült alanında tespit edilen düzenlemeyi diğerlerinden ayıran belirgin özellik mezarın alt kısmında bir tahliye deliğinin bulunmasıdır. Tahliye deliği muhtemelen sonradan tekne üzerine açılmış olmalıdır.

Mağaranın kuzey duvarında, taban seviyesinde dar ve uzun bir platform düzenlemesi görülmektedir. Platform, 2m uzunluğa ve 35 cm genişliğe sahiptir. Mağaranın girişi tavadan düşen oldukça büyük bir kaya parçası ile kapanmıştır. Bu yüzden mağaranın derinliklerine girmek mümkün değildir. Kaya kült alanlarının temiz su kaynağı ile olan yakın bağı, tıpkı Merdivenli Kayalar kaya kült alanında olduğu gibi Dedekaya kült alanında da ön plana çıkmaktadır. Temiz su kaynakları ve kaya kült alanları ile ilgili bağlantı bazı araştırmacılara göre Tunç Çağı'na kadar dayanmaktadır⁵⁵. Benzer bir öneri Edremit Körfezi'nde tespit edilen kaya kült alanları için de öne sürülebilir. Her ne kadar kült alanları çevresinde sistematik kazı çalışmaları gerçekleştirilirse de kült ve uygulamaların bu bölgede de Tunç Çağı'na kadar uzandığı düşünülebilir.

Bahsi geçen kompleks kaya kült alanlarının dışında, Edremit Körfezi'nde daha basit düzenlemelere sahip kaya kült alanları da tespit edilmiştir. Bunlar, basamaklı ve basamakların sonunda platform olan kült alanlarıdır. Platformların üzerinde kuzey-güney ya da doğu-batı eksenli idoller yer alır. Yön birliği bulunmayan idol düzenlemeleri, ortada yarım daire formlu bir idol ve onun her iki yanında daha küçük boyutlarda iki yarım daire formlu idolden oluşur. Basamaklı kaya kült alanları olarak adlandırılacak düzenlemelerden en önemlisi Karadere Köy sınırları içerisinde yer almaktadır. Burhaniye ilçesine bağlı olan Karadere Köyü, Burhaniye ilçe merkezinin 13 km. güneydoğusundadır (Res. 1). Asar Kaya olarak anılan kaya kült alanı, Karadere Köy merkezinin 10 km. kuzeybatısında bulunur. Daha önceki yıllarda, bölgede çalışmalar gerçekleştiren Prof. Dr. Engin Beksaç ve ekibi, alanı Kültür Mirası Listesine dâhil ettirmiştir⁵⁶. Kült alanının düzenlendiği ana kaya kütlesi, denizden 600m yüksekte, Bören Yaylası olarak adlandırılan yayla içerisinde bulunur. Yayla, günümüzde hala hayvan yetiştiriciliği için kullanılmaktadır.

Asar Kaya kaya kült alanının ana ayinin yapıldığı,

düzleştirilmiş platform düzenlemesine çıkış doğu yöndendir. 40x40 cm genişliğe sahip, yedi adet basamakla platforma çıkılır. Basamakların sonunda 5x3m boyutlarında bir platforma ulaşılır. Platform, kaya kült alanında dini törenlerin gerçekleştiği bölümdür. Kuzey-güney eksenli düzenlenen platformun güney yönünde idol düzenlemesi bulunur. Ortada yarım daire formlu idol ve bu idolün her iki tarafında daha küçük boyutlu iki idol yer alır (Res. 14). Eldeki veriler ile platformun ve idollerin fonksiyonunun tanımlanması mümkün değildir. Benzer düzenlemelerin kullanım amacı ile ilgili ilk öneri Tüfekçi Sivas tarafından yapılmıştır, araştırmacının Köhnüş'te tespit ettiği altarlarda da benzer bir düzenleme görülür. Bahsi geçen düzenlemede kavisli bir idolün her iki yanında da arka ayakları üzerine oturduğu düşünülen aslanlar yer alır⁵⁷. Aslan betimlerinin zaman içerisinde

Resim 14: Asarkaya Kaya Kült Alanı Karadere Köyü / *Asarkaya Rock-Cut Monument near Karadere Village (Aslı Saka)*

dejenere olup ana idolün her iki yanında kavis formunu aldığı düşünülmektedir⁵⁸. Daha sonraki dönemlerde benzer öneri Berndt-Ersöz tarafından da yinelenmiştir. Araştırmacıya göre, değinilen formdaki düzenlemelere sahip kaya kült alanları, Ana Tanrıça Matar ve ona eşlik eden iki vahşi hayvanın betimlemesidir⁵⁹.

Burhaniye ilçe sınırları içerisinde Asar Kaya ile benzer düzenlemeye sahip olan bir diğer kaya kült alanı, Burhaniye ilçe merkezinin 7 km. güneydoğusunda, Hisarköy'de yer alır (Res. 1). Köyün doğusundaki kaya kült alanı, basamaklı ve basamakların sonunda platform ile biten düzenlemeye sahiptir. Platform, 4.50x1m. ölçülerindedir. Basamaklar kaya kült alanının kuzey ve güney yönünde simetrik olarak yer almaktadır. Doğubatı doğrultulu düzenlenen kaya kült alanında idoller platformun doğu yönüne yerleştirilmiştir (Res. 15).

⁵⁴ Vassileva 2001: 56.

⁵⁵ Barnett 1953: 78-82.

⁵⁶ Beksaç 2000:113-123.

⁵⁷ Tüfekçi Sivas 1999, 154, 169-171, 190, şek. 27, Lev. 146-150.

⁵⁸ Tüfekçi Sivas 1999; 154.

⁵⁹ Tüfekçi Sivas 1999, 154, 169-171, 190, şek. 27, Lev. 146-150; Berndt-Ersöz 2006: 194.

Yarım daire formlu ana idol ve onun her iki yanında yer alan daha küçük boyutlardaki idollerin toplam uzunluğu 2m, korunan yüksekliği ise 30 ile 50 cm arasında değişmektedir. İdollerin ön kısmında bulunan düzleştirilmiş platform, kalabalık grupların bir araya gelip dini törenlerini gerçekleştirebileceği genişliğe sahip değildir. Dolayısıyla hem Asar Kaya hem de Hisarköy'de tespit edilen kaya kült alanları geniş katımlı dini törenlerin düzenlenmesi için uygun görünmemektedir. Bu yüzden platformlu ve idollü kaya kült alanları dini törenlerin dışında tarım arazileri, hegemonya sınırları ya da yol güzergâhlarının belirlenmesi için kullanılan imler arasında yer almış olmalıdır.

Edremit Ovası bu bağlamda üç farklı düzenlemeye ve ayrı ayrı fonksiyonlara sahip olan kaya kült alanlarını barındırmaktadır diyebiliriz. Bu anıtlardan ilki yerleşim yerleri ve su kaynaklarına yakın alanlarda düzenlenen,

Resim 15: Hisarköy Kaya Kült Alanı Hisarköy Köyü / Hisarköy Rock-Cut Monument near Hisarköy Village (Aslı Saka)

birçok farklı uygulamanın bir arada yer aldığı dini alanlardır. Körfez sınırları içerisinde Dedekaya ile Merdivenli Kayalar kaya kült anıtları bu grup altında değerlendirilebilir. Kompleks düzenlemelere sahip kaya kült alanları aynı anda kalabalık grupların dini törenlerinin gerekliliklerini yerine getirebilmeleri için ideal genişlikte ve farklı çeşitlilikte düzenlemelere sahiptir.

Bir diğer grup önemli geçiş güzergâhları ve tarım arazilerine yakın yerlere görülen kaya kült alanlarıdır. Ulutaş, Asar Kaya ve Hisarköy'de tespit edilen kaya kült alanları ikinci grup içerisinde değerlendirmeye alınabilir. Bir diğer grup ise yerleşim yerlerinde, şehirlerin sınırlarını belirlemek için de kullanılan kaya kült alanlarıdır. Genellikle basit niş düzenlemeleri olarak karşımıza çıkan üçüncü grup, bu makale çalışması kapsamında değerlendirmeye alınmamıştır. Tıpkı Phryg Vadisi'nde olduğu gibi Edremit Ovası sınırları içerisinde

yer alan ve ikinci gruba dâhil edebileceğimiz basamaklı platformlu kaya kült alanları ovayı görebilecek yüksek kesimlerde karşımıza çıkmaktadır. İkinci gruba dâhil edilebilecek olan her üç kaya kült alanı da ovanın giriş çıkış güzergâhı üzerinde kontrolün kolay yapılabileceği bölgelere konumlanmıştır.

Sistemantik kazı çalışmaları henüz gerçekleşmediği için kaya kült alanlarının kullanım evreleri ile ilgili somut veriler ortaya koymak mümkün değildir. Yüzey araştırmasında tespit edilen seramik bulgular, Hisarköy kaya kült alanı hariç diğer bölgelerin hepsinde Demir Çağ'a tarihlendirilmektedir. Fakat Hisarköy'de bulunan iki adet Tunç Çağ seramik mal grubu örneği, alanın Tunç Çağ'dan itibaren kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Edremit Körfezi'nde tespit edilen kaya kült alanları Phryg Vadisi'nde tespit edilen benzerleri ile karşılaştırdıklarında üslup bakımından iki bölgenin birbirine benzemediği gözlemlenmektedir. Buna karşın kült alanlarının düzenlendiği konumlar her iki coğrafyada da benzerlik göstermektedir. Ana su kaynaklarına yakınlık, ovaya hâkim konum ya da önemli yol güzergâhlarının üzerine kurulmuş olmaları, hem Phryg Vadisi'nde tespit edilen kaya kült alanlarında hem de Edremit Ovası içerisinde tespit edilenlerde ortak özelliktir. Fakat üslup bakımından incelendiğinde Phryg Vadisi'nde sıkça görülen ikiz idol ve idollerin üzerinde kazıma tekniği ile yapılan bezemelerin⁶⁰ hiç biri Edremit Ovası'nda bulunan kaya kült alanlarında görülmemektedir. Kaya kült alanlarında görülen kuyu düzenlemelerine bakıldığı zamanda Phryg Vadisi örnekleri ile Edremit Ovası örneklerinin birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Phryg Vadisi'nde tespit edilen kuyuların ana kaya üzerine işlenen niş ile aynı eksende işlendikleri anlaşılmaktadır. Fakat Edremit Ovası'nda tespit edilen örneklerde kuyuların bağlı buldukları ana kaya kütleli üzerinde niş düzenlemeleri görülmemektedir.

Sınırlı Tunç Çağ malzemesi ve antik kaynakların desteklemesi ile bölgenin açık hava tapınım alanlarının kronolojisi Tunç Çağa kadar indirilebilir. Antik kaynaklardan Homeros ve Vergilius Kaz Dağı'nın Ana Tanrıça ile olan yakın bağından sıkça söz etmektedir (Homeros: VIII, 47; XIV, 283; XV, 151; Vergilius: X, 220). Vergilius'tan elde edilen bilgiler Aeneas'ın Kybele'nin kutsal koruluğunda elde edilen kereste ile gemilerini yaptığına yöneliktir. Dolayısıyla dağın Tunç Çağlardan itibaren Matar kültü ile yakın bağı antik kaynaklarda da güçlü biçimde vurgulanmaktadır. Şimdiye kadar bölge ile ilgili ortaya konan tüm somut ve soyut verilerin sistemantik kazılar ile doğrulanması bölgenin kültür envanteri için önem taşımaktadır.

⁶⁰ Vassileva 1995: 275-276; Vassileva 1997: 178-179; Berndt-Er-söz 2006: 172.

KAYNAKÇA

AKURGAL, E. 1956.

“Kyzikos ve Ergili Araştırmaları, İon Yayılışının Tarihi Hakkında”, *Anadolu/Anatolia 1*: 43 – 51.

AKURGAL, E. 1961.

Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin.

BARNETT, R.D. 1953.

“Phrygian Rock Facades and the Hittite Monuments”, *Bibliotheca Orientalis 10*: 78-82.

BEKSAÇ, E. 2000.

“Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999”, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 113-123.

BEKSAÇ, E./ BEKSAÇ, S.N. 2010.

“The Foggy Phantoms near the Sea: The Eternal Heritage of the Southern Side of the Gulf of Adramytteion”, *Thracia XVIII*: 391-413.

BERLİN, A.M. 2002.

“Ilium before Alexander: A Fourth Century B.C. Ritual Deposit”, *Studia Troica 12*: 131-166.

BERNDT-ERSÖZ, S. 1998.

“Phrygian Rock-Cut Facades: A Study of the Function of the so-Called Shaft Monuments”, *Anatolian Studies 48*: 87-112.

BERNDT-ERSÖZ, S. 2006.

Phrygian Rock-Cut Shrines. Leiden.

BİLGİN, T. 1969.

Biga Yarımadasının Güneybatı Kısımının Jeomorfolojisi. İstanbul.

BLEGEN, C. / BOULTER, W.C.G./ CASKEY, J.L./ RAWSON, m 1958.

Troy. Excavations Conducted by the University of Cincinnati 1932 – 1938, vol. IV. Settlements VIIa, VIIb and VIII. Princeton.

BRIANT, P. 2002.

From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake, Eisenbraun.

BRIXHE, Cl. 2007.

“Frigler ve Frig Dili”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı* (Eds. H. Sivas/ T. Tüfekçi Sivas), İstanbul: 149-160.

CLARKE, Thj. 1888.

Gargara, Lamponia and Pionia: Towns of the Troad, *American Journal of Archaeology 4/3*: 291-319.

EFE, R./ SOYKAN, A./ CÜREBAL, İ./ SÖNMEZ, S. 2012.

Burhaniye Doğal Kaynak Değerleri. Burhaniye Belediyesi Kültür Yayınları 13. Ankara.

ERDOĞAN, A. 2003.

Phokaia Kaya Tapınakları (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

FRANCOVICH, G. 1990.

Santuari e Tombe Rupestri dell'antica Frigia. e un'indagine sulle tombe della Licia. Rome.

FRENCH, E./ RUTTER, J. B. 1977.

“The Handmade Burnished Ware of Late Helladic III C Period: Its Modern Historical Context”, *American Journal of Archaeology 81*: 111 – 112.

HASPELS, C.H.E. 1971.

The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments. Princeton.

HERODOTOS

Tarih (Türkçesi: Müntekim Ökmen). İstanbul.

HÜRYILMAZ, H. 1990.

Troya VIIb2 Tabakalarında Ele Geçen Buckelkeramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

HOMEROS

İlyada, (Türkçesi: A. Erhat/A.Kadir). İstanbul, 1999.

IŞIK, F. 1987.

“Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmaler”, *Anatolian Studies 37*: 163-178.

IVANOVA, S. 2008.

“Early Human Presence And Rock-Cut Structures In The Eastern Rhodopes”, *Geoarchaeology and Archaeomineralogy Proceedings of the International Conference* (Eds. R. I. Kostov/ B. Gaydarska/m Gurova). Sofia: 185-192.

JUDEİCH, W. 1898.

“Bericht über eine Reise im nordwestlichen Kleinasien”, *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin:531-555.

KAHYA, T./ EKİNCİ, H.A. 2015.

“Temples to the Mother Goddess Discovered on the Düver Peninsula” *Adalya XVIII*: 45-72.

KOÇMAN, A./ KOÇ, T./ SEZER, L.İ./ ÖLGEN, K. 2007.

“Turizmde Klimatik Konfor Üzerine Değerlendirmeler: Edremit Yöresi Kıyı Kuşağı Örneği”, *Kaz Dağları II. Ulusal Sempozyumu Bildiri Kitabı*: 40-47.

KÖKTEN, İ.K. 1949.

“1949 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten XIII/49-52*: 811-829.

KOPPENHÖFER, D. 1997.

“Troia VII Versuch einer Zusammen-Schau Einschliesslich Der Ergebnisse Des Jahres 1995” *Studia Troica 7*: 295-353.

KÖRPE, R. 2010.

Akhaimenid Hakimiyetinde Troas Bölgesi (M.Ö. 545-M.Ö. 334): *Arkeolojik Veriler ve Antik Kaynaklar Işığında Tarihsel-Kültürel Bir Değerlendirme* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

MUTLUER, m 1990.

Edremit-Burhaniye Ovası ve Yakın Çevresinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

NAUMANN, R. 1983.

Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst. Istanbul Mittelungen, Beih 28. Tübingen.

NEVE, P. 1977-1978.

“Schalensteine und Schalenfelsen in Boğazköy-Hattusa”, *Istanbul Mittelungen 27/28*: 61-72.

ÖZDOĞAN, m 1988.

“1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması”, *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 571-590.

ÖZKAYA, V. 1997.

“The Shaft Monuments and the “Taurobolium” among the Phrygians”, *Anatolian Studies 47*: 89-103.

ÖZYİĞİT, Ö. 1995.

“1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *16. Kazı Sonuçları Toplantısı-I. Ankara*: 425-454.

PATACI, S. 2007.

Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'daki Kybele Tapınımı, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

POLAT, Y. 2009.

“Gömeç Kızçiftliği Höyüğü ve Seramikleri”, *Arkeoloji Dergisi XIII/1*: 82-140.

PRAYON, F. 1987.

Phrygische Plastik. Tübingen.

ROLLER, L.E. 2004.

Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü (Çev. B. Avunç). İstanbul.

SAKA, A. 2016.

Antik Dönemde Edremit Körfezi: Balıkesir İli Edremit, Havran, Burhaniye, Gömeç İlçeleri Yüzey Araştırması (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

SİVAS, H./TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2003.

“Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması Arkeolojik Envanter Raporu”, *TÜBA-KED 1*: 2-32.

SİVAS, H./TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2007.

“Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması Arkeolojik Envanter Çalışması 2005”, *TÜBA-KED 6*: 11-35.

SOURÍSSEAU, J.C. 1993.

“Amphores Magno-Grecques”, *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale* (VIIe s av. n. è. - VIIe s. de n. è.)”, (Provence, Languedoc, Ampurdan). Lattara 6.

SUMMERS, G.D. 2006.

“Phrygian Expansion to the East: Evidence of Cult from Kerkenes Dağ”, *Baghdader Mitteilungen* 37: 647-658.

STAUBER, J. 1996.

“Lokalisierung Homerischer Orstnamen in Der Bucht Von Edremit Mit Neuer Lokalisierung von Thebe und Lyrnessos”, *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 95-115.

STRABON, 2000.

Geographika (Türkçe. A. Pekman). İstanbul.

TÜFEKÇİ SİVAS, T. 1999.

Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir.

TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2005.

“Phrygian Rock-cut Monuments from Western Phrygia with Observation on their Cult Functions”, *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (Eds. A. Çilingiroğlu/ G. Darbyshire). Ankara: 217-226.

TÜFEKÇİ SİVAS T./SİVAS, H. 2004.

“Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Arkeolojik Envanteri”, *TÜBA-KED* 2: 101-119.

USSİSHKİN, D. 1975.

“Hollows, “Cup-Marks”, and Hittite Stone Monuments”, *Anatolian Studies* 25: 85-103.

VASSİLEVA, m 1995.

“PAREDROI or Once Again on the Phrygian Rock Thrones”, *Thracia Studia in Honorem Alexandri Fol. Serdicae*: 265-276.

VASSİLEVA, m 1997.

“Thrace and Phrygia. Some Problems of the Megalithic Culture”, *Actes 2e Symposium International des Etudes Thraciennes. Thrace ancienne. Vol. 1*. Komotini: 193-98.

VERGİLİUS

Aeneas (Türkçe İ.Z. Eyuboğlu). İstanbul, 2010.

YALTIRAK, C. 2006.

“Kazdağı'nın Tektonik Yapısı ve Edremit Körfezi'ni Karada Sınırlayan Fayların Karakterleri”, *ATAG10- Aktif Tektonik Araştırma Grubu Toplantısı 10*. İzmir: 94-95.

YOUNG, R.S. 1969.

“Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of Phrygian Alphabet”, *Hesperia* 38: 252-296.

ZLATKOVA, m 2008.

“Rock-Cut Structures in The Eastern Rhodopes and Their Relation To Prehistoric Mining”, *Geoarchaeology and Archaeomineralogy Proceedings of the International Conference* (Eds. R. I. Kostov/ B. Gaydarska, m Gurova). Sofia: 201-204.